

משל הגפן והאש

מיבנה, מיקצב ודיקציה בשירת יחזקאל *

מאת

א. א. ריבלין

המחמירים בהערכת הכישרון הפיוטי של יחזקאל אינם כוללים את משל הגפן (פרק ט"ו) בין מעט קטעי השירה שהם מונים בספרו. לדעתנו זהו פרק שירי שעשוי לעמוד בכל מיבחן של הפרוסודיה ושל הארכיטקטוניקה המיקראיות. העימוד של הפרק הקצר בן שמונת הפסוקים בצורת שיר, במיבנה של צלעות, טורים, בתים ומחרוזות — משתנה אצל מפרשים שונים בהתאם לתפיסתם את חוקי המישקל והמיקצב במיקרא (ראה של"ג, סגל, הרטום, ענת, בובר ועוד). לשיטתנו, הגורסת יחס גמיש אל הכרעותיהם של טעמי המיקרא והמבטלת כמעט לחלוטין את הפתיחים, הקידומות, הסיומות והאובלעות הסטריאוטיפיות ** כמאטריה מטריית, הנמדדת או הנשקלת במניין הריתימי — מתגלה "משל הגפן והאש" כמלאכת מחשבת שירית. העימוד השירי הבא חושף את התבניות הריטוריות והריתמיות המגוונות, עם שהוא "מסלק" את התוספות החוץ-ריתמיות מן המירקם השירי.

- א. [ויהי דבר ה' אלי לאמור:]
[בן־אדם!]
- ב. מה־יהיה עץ־הגפן מכל עץ;
ג. היקה ממנו עץ
אם־יקחו ממנו יתד
ד. הנה לאש נתן לאכלה
ותוכו נחר,
ה. הנה בהיותו תמים
אף־כ־אש אכלתהו ויחר,
ו. [לכן, כה אמר ה' אלהים:]
כאשר עץ־הגפן בעץ היער
— אשר נתתיו לאש לאכלה —
כן נתתי את־יושבי ירושלים!
- הזמורה אשר־היה בעצי היער?
לעשות [ממנו] למלאכה?
לתלות עליו כל־כלי?
— את־שני קצותיו אכלה האש —
היצלח למלאכה?
לא יעשה למלאכה,
ונעשה עוד למלאכה?!

* ראה שני מאמרים קודמים על שירת יחזקאל; "בית מקרא" ג', תשל"ג; תשל"ד, v. ** הוכחות איכותיות וכמותיות לעניין זה בספר יחזקאל — ראה במאמר הראשון מן השניים, המאוחר בהערה הקודמת, עמ' 358—359.

- ז. ונתתי את־פני בהם ; והאש תאכלם, מהאש יצאו
 [וידעתם כי־אני ה']
 בשומי את־פני בהם.
 ח. ונתתי את־הארץ שממה — יעץ מעלו מעלו.
 [נאום ה' אלוהים].

שיכתוב זה של השיר מגלה יסודות מובהקים של שירה מיקראית, וכמה מהם משלימים את תפיסת הייחוד של הפואטיקה היחזקאלית על־פי משליו־שיריו האחרים.

קודם כל — חלוקת הפרק לשני חלקיו הראשיים :

המשל — ב—ה ; המתחלק אף הוא לשניים — ב—ג ; ד—ה.

הנמשל — ו—ח ; וכפי שנראה להלן אין הנמשל חטיבה אחת.

מכאן ואילך נמנה כמה וכמה תופעות שרירות המצטרפות לאחדות ארכיטקטונית והתורמות בעצמן ובצירופן, להבנה טובה יותר של תוכן השיר ושל מגמתו.

● ההיגדים החוץ־שיריים מצויים במקומות מפתח ומיפנה: הפתיח "ויהי דבר ה' אלי לאמר" בפסוק א ואצלו המטבע המיוחד "בן־אדם"; המעבר בין המשל לנמשל "לכן כה אמר ה' אלהים" (1); והסיומת בסוף 8 "נאום ה' אלהים". כמו־כן מצוייה המובלעת "וידעתם כי אני ה'" הבאה כהפוגה בשטף הריטורי המתגבר והולך לקראת סוף השיר והמתבלט בחזרות של הפועל המנחה "ונתתי".

● במשל כולו יש 88 תיבות. רק שליש מהן "יחידאיות" למשל זה, וכל השאר (60 במיספר) חזרות בדיוק או בשינוי צורה על 15 תיבות יסוד: עץ ואש — 6 פעמים כל־אחת; נתן ואכל — 5 פעמים כ"א; מלאכה — 4; היה, עשה, אשר — 3, וכן הלאה. זוהי דיקציה ריטורית המאפיינת את סיגנון יחזקאל והמשפעת על החושת הפיוט שיש לקורא.

● כאילו הייתה כוונתו של המשורר לאזן את החד־גוניות הנוצרת על־ידי החזרות על מיספר קטן של שמות, פעלים ומילות — הריהו מציע לנו מיגוון גמיש של תבניות־בתים. במשל קצר זה יש בתים של שתי צלעות, שלוש וארבע צלעות. רבי־גוניות סטרוקטוראלית זו עומדת בסתירה לחד־גוניות הדיקציה. ניגוד זה הוא מקור של מתח דראמאטי, התואם את רוח המשל, שלבאורה הוא שייך לז'אנר אפי־קונטמלאטיבי־אובייקטיבי ולמעשה הוא ביטוי לגעש נפשי ולמעורבות אימוציו־נאלית.

● חיזוק לרעיון זה ולתופעה זו נמצא בגיוון הריתמי של בתי המשל. זה מתבטא באורך הצלעות ובמיספר המשתנה לסירוגין של הנקישות בכל אחת מהן: 3+3; 4+4; 3+3+3+3; 4+4+4; 2+2+4+4; 3+2+2+3. מבין שמונת הבתים בשיר רק שניים (ג, ה) זהים בסכימה הריתמית, אבל אף הם שונים בסכימת־התקבולת. ● חלק המשל ניכר מן הנמשל בריבוי סימני־השאלה המוצבים בסופי בתים וטורים. כללי הפיסוק המודרני אף דורשים להציב סימן שאלה וסימן קריאה בסוף המשל, המסתיים בהיגיון של קל־יחומר (ה), ואילו הנמשל הוא שורה של חיזויים תקיפים, שלפחות כמה מהם יכולים היו להסתיים בסימן קריאה.

● בית-פסוקו הוא "בית המפתח". הוא ניצב כמעבר וכגשר בין המשל ובין הנמשל. הוא מונה שלוש צלעות רביעיות ואינו דומה בזה לשאר הבתים. כל אחת משלוש הצלעות הארוכות האלה מייצגות אחת משלוש המחרוזות בשיר. הצלע הראשונה בבית ו ("כאשר עץ-הגפן בעץ היער") היא מעין סיכום של מוטיב עץ הגפן במשל, והיא חוזרת כמעט בדיוק על הצלע הפותחת את המוטיב הזה בבית ב ("מה-יהיה עץ-הגפן מכל עץ"). צלע יציגה זו מתייחסת איפוא לשני הבתים הראשונים של השיר (ב, ג) המהווים מחרוזות ראשונה. הצלע השנייה ("אשר נתתיו לאש לאכלה") מסכמת את תמונת הענישה באש; היא חוזרת כמעט בדיוק על הטור הפותח מוטיב זה במחרוזת השנייה של השיר (ד—ה; "הנה לאש נתן לאכלה").

ואילו הצלע השלישית ב"בית המפתח" ("כן נתתי את יושבי ירושלים") מגלה את הנמשל במילת האנאלוגיה "כן" והיא מתייחסת אל המחרוזת השלישית והאחרונה, העוסקת בעונש הגלוי (ז—ח).

● הפועל המנחה, השורר את המשל ואת הנמשל נגזר משרש נ.ת.ן. הוא חזר חמש פעמים בשיר (ואפשר לצרף עימו את הנרדפת "בשומי" משרש ש.י.ם.), פעם ראשונה בצורתו הסבילה "ניתן"; אחר-כך, ב"בית המפתח" נרמות זהותו של הנותן בכינוי הפועל "נתתיו", ולבסוף — שלוש פעמים בנמשל, בצורתו הפעילה "ונתתי" בסמיכות לזהותו הגלויה של הנותן, כלומר המעניש.

"בית המפתח" הממוקם במרכז השיר והמשמש גשר בין המשל לנמשל כולל איפוא את שלושת המרכיבים הראשיים של השיר; הוא מצטיין במיבנה מיוחד; הוא נשען על הפועל המנחה של השיר; הוא מתייחד בהיגיון התקבולת המשלימה, הבנויה על רצף תחבירי של שלוש הצלעות הרביעיות — תופעה בולטת ומרשימה כשהיא לעצמה.

● המרכיב השלישי של מאטריית המשל (תכלית העץ למלאכה) נעדר מ"בית המפתח" (ו) ונעלם לגמרי מן הנמשל שבעקבותיו. "חסר" זה מעורר את השאלה הבאה: אם העם (יושבי ירושלים) שבארץ (במקביל לעץ הגפן שבעץ היער) יינתן באש; אם "שני קצותיו" (שתי הממלכות) תאכל האש ("מהאש יצאו ואש תאכלם") — אז מהו הדבר שלא ייעשה בו עוד? (כמו העץ שנחר, שלא ייעשה עוד למלאכה); לאיזו תכלית לא יצלח עוד? (כמו העץ האכול שלא יצלח עוד למלאכה).

המשורר, שטרח להדגיש ארבע פעמים את אובדן ערכו של העץ השרוף "למלאכה"; שהקדיש לעץ ולמלאכה כמחצית השיר — מה ראה לקצר בנושא זה בנמשל ולהשמיט ממנו כל רמז בטכסט של פיענוח המשל?!

אפשר היה לתרץ בדוחק באמצעות "לשון נופל על לשון" במילים "למלאכה" ו"לאכלה" (אפשר יש כאן אליטראציה וראו שיכול אותיות וכד') — אבל אין די בכך. צלילי "למלאכה" מעלים צלילי מילה קרובה: "למלוכה". נצרף לה את הפועל "היחזקאלי" "יצלח" "תצלח" (י"ז, יד—טו) ונשמע צירוף "יחזקאלי" מוכר: "היצלח למלוכה"? ואומנם "עץ הגפן" הוא סמל "הממלכה השפלה" במשל הנשירים והגפן (י"ז, ט). מכאן אתה למד, שכבר בחלק המשל "התמים", כשהממשל חוזר כמה פעמים על המילה המנחה "למלאכה" הריהו מתכוון לעורר בנו דרך רמיזה (כיאות למשל) את מקבילת-הצליל החשובה לאין ערוך — "למלוכה". כך נוכל

להשלים בדימיון האודיאון-וויזואלי שלנו את הצלעות המתאימות בנמשל: "ונתתי את-פני בהם; ולא יעשו מלוכה; בשומי את-פני בהם; ולא יצלחו עוד למלוכה". הראייה לאילוזה זו מן המקור הריהי מצוייה בפרק ט"ז, יג: "ותיפי במאוד מאוד, ותצלחתי למלוכה". יושבי ירושלים שנכנסו ויצאו באש — היצלחו למלוכה?

והרי עוד כמה גילויים שיחזקו את תחושתנו-השערתנו. חמש פעמים בלבד מצוייה צורת "למלאכה" במיקרא כולו. מהן — ארבע(!) בפרק השיר שלפנינו, ורק עוד פעם אחת בספר "ויקרא" י"ג, נא; ושם — במפתיע — בהקשר של אבחנת הכוהן בנגעי הבגד והעור. יחזקאל הכוהן, שלשונו מושפעת מספר תורת-כוהנים, נוטל מלשונו לבניית "משל הגפן והאש". "לכל אשר יעשה העור למלאכה" — מלשון תפקידיו של הכוהן עולה ההד במשל שלנו "לא יעשה למלאכה". יתר-על-כן, אף בהקשר ההוא, כאשר מתברר שאכן "צרעת ממארת הנגע" מוציא הכוהן דינו — "ושרף את הבגד... באש תשרף".

כך נחשפת לעינינו ולאוזנינו עוד דוגמה נאה של "דרך משורר בלשון השיר", שהיא מנסרות היצירה ומנפלאותיה.

ואילמלא חששו מפני "כל המוסיף גורע" היינו עוסקים בקצת הרחבה בשימוש לשוני אחר, בתואר "תמים" (ת) הזוכה למשמעות כפולה ומכופלת הן מכוח מקורו בתורת כוהנים והן מכוח שימושו בפי יחזקאל (כ"ה, טו).

● לעומת העלמתו של המוטיב "למלאכה-למלוכה" מבתי-הנמשל ניתנת לנו כאן הסיבה לעונש השריפה והשממה — "יען מעלו מעל".

מבחינה ספרותית זהו מבצע אמנותי מרשים ביותר:

— זוהי הצלע האחרונה בשיר.

— צלע-צלעית אחת ויחידה (מתוך עשרים ושלוש) המוקדשת לסיבת העונש והשממה. אפילו בהשוואה למתכונת שירות-משל בכלל ושל יחזקאל בפרט יש כאן דיספרופורציה בין שלושת החלקים הקלאסיים — המשל, הנמשל והלקח. במשל זה הומר הלקח בטעם, כלומר — בחטא. חטא סתמי וכוללני.

— בניין גדול של שאלות ריטוריות, של ציורי-לשון ושל אנאלוגיות במיגוון של מיקצבים נעמד במפתיע על-חודו של-חטא — "יען מעלו מעל"; כלומר — על ביטוי פשוט וסטיריאופטיפי בסיגנון הנביא (ראה עוד י"ז, כ; י"ד, יג; י"ה, כד; ל"ט ועוד).

— אף "מעל" שורשו בספר "ויקרא" בהקשר הפולחן והחטא המחייב קורבן. וכן הוא בדב-הי"ב כ"ו, טז; כ"ז, כב; כ"ט, ו; כפי הנראה גם ביחזקאל ל', ז, ובוודאי בל"ו, יד — המשלב את המעל הפולחני והמוסרי עם המעל המדיני של צדקיהו, שעליו המשיל הנביא גם את משל הנשרים והגפן (י"ז).

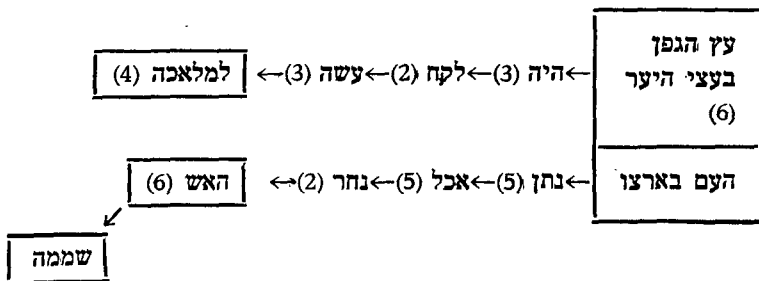
— זוהי הצלע היחידה בשיר שאינה מצוייה במיסגרת פיגוראטיבית.

— תרומתה למכלול הפיזי היא במיצלולה, באליטרציה. שישה מתוך שבעת הגהיה הם בתנועת & (המושכת חיות נוספות מן הצלעית הקודמת "ונתתי את הארץ שממה"). התנועה הפתוחה והשטוחה מרכזת את צלילי האנחה והקינה בסימות חדה וקצרה. צליל זה ביחד עם הטעם המלעילי (יען — מעל) מחזירנו אל מיסגרת הפתיחה באמצעות אסונאנס של המילה הסמלית "היער".

א. א. ריבלין [5]

• תופעה ספרותית אחרת המתגלית בשיר היא התרחבות התימה סביב לגרעיניה: "עץ הגפן" "למלאכה" "אש" "יושבי ירושלים". נראה כי בית שלישי הוא הרחבה של גרעינו בבית שני (עץ הגפן). בית חמישי הוא הרחבה של יסוד האש בבית הרביעי. בית שישי, שעסקנו בו בהרחבה, שני שלישי הם "סיכומים" של היסודות הקודמים, ואילו צלעו השלישית נעשית גרעין המתפתח והולך בבית הארוך שלאחריו. הבית האחרון הוא גם סיכום והכללה של הציור הקודם וגם תוספת רעיונית חדשה — סיבת משל הזעם — המתאימה לסיים השיר.

• בדיקת התהליך המתואר למעלה בעזרת רשת הפעלים השליטים בשיר תעלה נוסחה, המשלבת את המיתווה הארכיטקטונית עם העיצוב הריתמי-הריטורי, ואת שניים אילו — כפונקציה של האספקט האידיאי בשיר (הסיפורה בסוגריים מצינת מיספר החזרות בשיר):

מנושא המשל (עץ הגפן בעץ היער) נמשך תוואי של פעלים — (היה, לקח, עשה). הוא מתקשר שתיים ושלוש פעמים אל התכלית הבלתי-מושגת ("למלאכה?"). במקביל ובשילוב עם התוואי הראשון נמשך השני, המורכב מפעלים אחרים (נתן, אכל, נחר). אף הוא נע כמה פעמים אל עבר העונש ("האש"). הנמשל, כלומר — העונש, שנושאו הוא ה' ומושאו — העם בעירו ובארצו, כמו מצטרף אל התוואי השני (האש) בכוח הפועל "נתן" המשותף לשניהם, והוא מסתיים בהגדרת העונש הטוטאלי "שממה".

*

מגמת מאמר זה, כשניים קודמיו, היא לתבוע את עלבוננו של יהוקאל המשורר מדינם של חוקרים ומפרשים דוגמאתיים. הללו ניסו ליישם לשירותו הגמישה אמות-מידה נוקשות, ומשלא הצליחו — פסלו את רוב יצירתו כבלתי-ראוי להיכלל בשירת הנביאים.